

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
доктору філософських наук, професору кафедри
Теоретичної і практичної філософії імені професора Й.Б. Шада
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Прокопенко Володимир Володимировичу

ВІДГУК

офіційного рецензента
Білецького Ігоря Павловича
на дисертаційну роботу Бакірова Дениса Руслановича
«Богословська антропологія політичного представництва»
(«Theological Anthropology of Political Representation»
англійською мовою), представлену
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 033 – Філософія

Актуальність теми

Актуальність теми, обраної Бакіровим Денисом Руслановичем, зумовлена тим, що війна між Україною та Росією є не просто міждержавним конфліктом, але також, як він показує у своїй роботі, початком глобального зіткнення між демократією та автократією. Денис Русланович показує у своїй роботі, що «права» і «ліва» школи думки, які проголошують оптику сучасної філософсько-політичної думки, такі як школа реалізму в міжнародних відносинах і певні гілки постколоніалізму, походять від спільного кореня в політичній теології Карла Шмітта. Для того ж, щоб обґрунтувати переваги демократичного дискурсу потрібно заново відшукати саме ту онтологію, яка була покладена в основу представницької демократії в момент її зародження. Власне цьому і присвячена робота, онтологію ж того, що автор називає «ортодоксальною теорією політики», автор вибудовує навколо теми “imiaslavie”, практика “освячення імен”, яка зберігає їхню “репрезентативну здатність” робити присутніми Бога та людину.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертаційній роботі.

Положення та висновки, наведені в дисертаційній роботі Бакірова Д.Р., достатньою мірою науково обґрунтовані за допомогою методів філософсько-теологічного та історико-антропологічного аналізу. Використовуються також елементи богословсько-антропологічного підходу, зокрема щодо визначення об'єкту та предмету дослідження. Власне об'єктом дослідження виступає теорія та практика політичного представництва, предметом дослідження є історичний розвиток репрезентації в церковній і світській сферах Заходу, а методом антропологічний метод, викладений у «Євхаристійній антропології» О. Філоненка, історико-теологічний метод, викладений у праці Р. Вільямса, а також для абстрагування результатів дослідження та окреслення антропології, яка пов'язує світську політику з доктриною та практикою Церкви, використовується діалектичний метод Г. В. Ф. Гегеля. За допомогою цих методів проводиться дослідження генезису теорії та практики політичного представництва на Заході та ролі політичного представництва в доктрині, молитві та практиці християнської церкви.

До основних нових наукових результатів дисертації належать наступні:

- Вперше проведено концептуалізацію репрезентації як ключового аспекту антропології, а шлях до можливості такої антропології простежується до рівня христології, де природний стан людства складається з репрезентації Бога та інших людей, а також оскільки така репрезентація передбачає сприяння свободі волі іншого без втрати власної свободи волі, без будь-якого примусу з волі Творця, то відповідно, як показує історичний аналіз, антропологія репрезентації, може існувати як теологічна антропологія;
- Вперше на основі аналізу політичних теорій, пов'язаних з оформленням російсько-української війни, пропонується визначення «ортодоксальної теорії політики», що ґрунтується на антропології, в якій політичне представництво є центральним, і «неортодоксальної теорії політики», де політичне представництво є лише другорядним інструментом;
- Покращено теоретичні положення визначення демократії, з тим щоб

зробити їх більш релевантними щодо аналізу російсько-української війни та становлення режимів «сильного лідера» по всьому світу;

- Покращено підходи до тлумачення Г. В. Ф. Гегеля, пропонується узагальнено розділити їх на «антидіалектичні» (як «праве», так і «лівостороннє» прочитання Гегеля) та «діалектичні» (російське та англomовне неогегельянство);
- Подальший розвиток одержали аналогії між розумінням «слова» (А. Потебня та Г. Шпет), «імені» (С. Булгаков та А. Лосєв) та практикою політичного представництва. А також аналіз місця та ролі політичного представництва в християнській теорії та практиці та політичних наслідків концепції Олексія Лосєва *inobytie* (Anderssein, «інобуття»).

Достовірність результатів досліджень.

Достовірність результатів теоретичних досліджень підтверджується даними джерельної бази та досвідом філософсько-антропологічних досліджень.

Значимість отриманих результатів для науки і практичного використання.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали та висновки дисертації можуть бути використані у сфері наукової, освітньої та законотворчої діяльності:

- у дослідницькій сфері – для застосування теологічної антропології політичної репрезентації для аналізу різних сфер людської діяльності;
- у законотворчій сфері – на розробку та вдосконалення нормативно-правових актів для запобігання нормальному функціонуванню інститутів політичного представництва;
- у правоохоронній діяльності – результати наукових досліджень можуть бути використані для вдосконалення положень щодо представництва людей у прийнятті рішень на різних рівнях державної політики;
- у викладацькій сфері – результати роботи можуть бути використані при

- розробці навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Історія філософії», «Історія ідей», «Політична філософія», «Соціологія»;
- в інформаційно-аналітичній сфері – розширити знання про організацію політичних систем та значення людини для держави.

Повнота викладення результатів досліджень в опублікованих працях.

Дисертаційне дослідження виконано здобувачем самостійно, усі сформульовані в ньому положення та висновки зі сформульованими рекомендаціями базуються на власних дослідженнях автора. Для аргументації окремих положень використовуються праці інших учених, на які є посилання. В окремих наукових працях використовуються лише авторські ідеї та розробки. Основні теоретичні положення, висновки та пропозиції, що містяться в дисертації, обговорювалися та схвалювалися на засіданнях кафедри теорії культури та філософії науки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Результати дослідження відображені в 7 наукових публікаціях загальним обсягом 7,85 др. арк., з них 5 статей у вітчизняних фахових виданнях, 3 зарубіжні статті, 3 статті у збірнику за підсумками наукових конференцій та 3 тези доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, поділених на п'ятнадцять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Список літератури містить 776 пунктів.

Оцінка змісту дисертаційної роботи

Дисертація присвячена дослідженню антропології політичного представництва. Вона складається зі вступу, 3-х розділів – Розділ I. ІДЕЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (THE IDEA OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY), 2 підрозділи - 1.1. Суверенітет і озброєння мови (The Sovereignty and Weaponisation of Language), 1.2. Карл Шмітт і Володимир Набоков (Carl

Schmitt and Vladimir Nabokov); Розділ II. РОЗКВІТ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (THE RISE OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY), 2 підрозділи - 2.1. Божественність і репрезентація (Divinity and Representation), 2.2. “Православна теорія політики”. Роуен Вільямс (“Orthodox Theory of Politics”. Rowan Williams); Розділ III. ОСНОВИ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ (THE GROUND OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY), також 2 підрозділи - 3.1. Доктрина (Doctrine), 3.2. Поклоніння (Worship); висновків та списку використаних джерел.

Перший розділ присвячений аналізу “ортодоксальної теорії політики” та “неортодоксальної теорії політики”. Остання пов’язується з “не-діалектичним” прочитанням Г. В. Ф. Гегеля, в якому можна відрізнити “праву” та “ліву” лінії. Представники так званого “правого” Гегельянства, німецький юрист Карл Шмітт та російський філософ Іван Ільїн, виступають головним інтелектуальними джерелами російського фашизму. Представники так званого “лівого” Гегельянства, німецький філософ Карл Маркс та російський філософ Александр Кожев, які критикували ліберальну демократію через те, що вимір парламентської дискусії не віддає належне виміру більш реальної діалектичної боротьби за засоби виробництва або «бажаність».

Як альтернативу вищенаведеним школам пропонується “ортодоксальна теорія політики”. Її найбільш розгорнуте викладення пов’язано з “діалектичним” або “лінгвістичним” прочитанням Гегеля.

В другому розділі аналізується розвиток теорії та практики політичного представництва шляхом до одночасного ствердження суверенитету установчої влади (constitutive power), встановленої влади (constituted power), та конституції (constitutional power), що є аналогічним перекладом доктрини християнської Трійці в терміни секулярної конституційної теорії.

В третьому розділі політичне представництво інтерпретується у виді духовної вправи чи конститутивної практики християнської церкви. Христос розглядається як представник Бога-отця на землі, в подальшому церква як представник Христа (церква – тіло Христове) і, відповідно як висновок, в центрі християнства лежить політичне представництво – буття-в-іншому та

заступництво-за-іншого, де політика інтерпретується не як визначення на нейтралізація ворога, але впізнавання себе та Бога в іншому, вибудова солідарності задля досягнення благ, які можливо досягти лише завдяки координації та насолодитися лише разом з іншими.

Робота являє собою ґрунтовне дослідження, логічно послідовне і виважене. Загальна логіка роботи як на мене виглядає наступним чином: і демократія, і авторитаризм - тоталітаризм здійснюють свої практики за посередництвом відповідної мови (концептуальних обґрунтувань своїх претензій) – зокрема демократичні системи представництва – це серед іншого певна мова (певна система дискурсу) – ця мова (система дискурсу) бере свої початки в християнській теології (Бог і його представництво на земля).

Ця логіка проглядається абсолютно чітко і ясно, в цьому, як на мене, головна перевага даної роботи.

Список використаних джерел із 776 найменувань досить повний і включає вітчизняні та зарубіжні публікації. Анотація відображає основний зміст дисертації та достатньо повно розкриває наукові результати та практичну цінність роботи.

Академічна доброчесність

Порушень академічної доброчесності в дисертації та наукових публікаціях, у яких висвітлені основні наукові результати дисертації, не виявлено. Усі результати, які винесено автором на захист, отримані самостійно і містяться в опублікованих роботах.

По дисертаційній роботі можна зробити наступні зауваження:

- Головним концептуальним недоліком роботи, як на мене, є аж занадто висока оцінка чи навіть переоцінка ролі філософії Гегеля для процесу становлення політичного дискурсу Заходу. Як у його діалектичній для демократії, так і недіалектичній для авторитаризму. Зокрема, як на мене, значно більшу роль у становлення дискурсу демократії зіграла філософія

не Гегеля, а британського лібералізму та сенсуалізму Дж. Локка та його послідовників з їх ідеєю «здорового глузду» (robust sense), природного стану, суспільного договору тощо.

- Другий концептуальний недолік витікає з першого, а саме переоцінення ролі діалектики для мови авторитаризму – тоталітаризму з її діалектичними софізмами. В цьому зв'язку доцільно згадати концепцію К. Поппера, викладену в його книзі «Відкрите суспільство та його вороги», яка репрезентує (як на мене) знову ж таки «англосаксонську» точку зору, зіперту на зазначений «robust sense». Якщо виходити з цього, то виходить, що роль діалектики дещо перебільшена.

Тут, щоправда, я хочу відразу зазначити, що щодо зазначених моментів можуть існувати різні точки зору, в т.ч. точка зору автора роботи та точки зору протилежні їй. Тому ці зауваження є радше питаннями для подальших досліджень.

- Щодо дрібніших зауважень, то тут потрібно згадати певну розмитість та нечіткість аналізу в розділі 1.1.5 Varlam Shalamov (1907-1982). Politik, Silovik, Blatar, певну суто лексичну та граматичну плутанину англійських займенників it, she, he, не завжди коректна транслітерація імен і прізвищ тощо.

Висловлені вище зауваження, не суперечать загальній позитивній оцінці представленої до захисту роботи. Дисертація є актуальною і має високу наукову цінність та практичну значущість.

Висновок

Дисертаційна робота Бакірова Дениса Руслановича «Богословська антропологія політичного представництва» за своїм змістом відповідає спеціальності 033 – Філософія. Дисертація є завершеною науково-дослідною

роботою, що сприяє подальшим розробкам у сфері комплексного вивчення політичної філософії, антропології та теології, зокрема політичного представництва та його основоположень.

Подана дисертаційна робота «Богословська антропологія політичного представництва» Бакірова Дениса Руслановича відповідає спеціальності 033 – «Філософія», відповідає вимогам до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії, а саме вимогам пунктів 6, 7, 8 і 9 Порядку присудження ступеня кандидата філософських наук та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, а здобувач Бакіров Денис Русланович заслуговує присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – Філософія.

Офіційний рецензент,
доцент кафедри теорії культури і
філософії науки Харківського
національного університету
імені В.Н. Каразіна, кандидат
філософських наук

Ігор Білецький

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 19:56:17 23.01.2024

Назва файлу з підписом: Білецький відгук Бакірову.pdf.asice
Розмір файлу з підписом: 149.9 КБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Білецький відгук Бакірову.pdf
Розмір файлу без підпису: 149.1 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: БІЛЕЦЬКИЙ ІГОР ПАВЛОВИЧ
П.І.Б.: БІЛЕЦЬКИЙ ІГОР ПАВЛОВИЧ
Країна: Україна
РНОКПП: 2535512956
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 19:56:16
23.01.2024
Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000737C390163D4A904
Алгоритм підпису: ДСТУ 4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)
Формат підпису: З повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)
Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2023.12.21 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
доктору філософських наук, професору кафедри
Теоретичної і практичної філософії імені професора Й.Б. Шада
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Прокопенко Володимиру Володимировичу

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію
Дениса Руслановича Бакірова
«БОГОСЛОВСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ
ПОЛІТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
(THEOLOGICAL ANTHROPOLOGY
OF POLITICAL REPRESENTATION)»,
подану англійською мовою
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
у галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 033 – філософія**

Тема дослідження, яка об'єднує в собі теологію, антропологію і політичну теорію, є доволі широкою за своїм предметним охопленням і суспільною значущістю. З концептуального ж погляду сполучення трьох предметних областей створює ефект перехресного консенсусу (overlapping consensus), як його розумів Джон Ролз: одна царина підсилює і підтверджує іншу. Втім, для того, щоби отримати такий інтегральний ефект, необхідна передусім така концепція, яка притягне до себе ці доволі автономні предметні царини. Для цього і потрібен філософський підхід як базовий – адже саме філософія здатна на здійснення масштабних концептуальних узагальнень. Саме такий підхід цілком слушно і обрав дисертант. Автору дисертації вдалося навіть більше: він не просто поєднав проблематику різних наук, але натомість показав, що ця проблематика виростає з одного кореню, який він і обрав предметом свого дослідження.

Цим спільним коренем, з якого виростали і поступово зміцнювали його політична теорія, потім теологія і нарешті антропологія, якраз і постають європейські цінності. Дійсно, ці цінності виростають з давньогрецького раціоналізму і давньогрецької демократії – як писав свого часу Карл Ясперс,

ці цінності утверджуються в період розквіту давньогрецької культури як вісьові, як той стрижень, довкола якого далі нарощується і приростає усе багатство європейської культури. Багато у чому ідеї демократичного політичного представництва отримали своє народження і перший досвід успішних практичних випробувань саме у давньогрецьких полісах.

Згодом християнська цивілізація увібрала в себе кращі здобутки давньогрецького раціоналізму і доповнила і розвинула їх на новому рівні у новій системі цінностей – християнській. Дисертант прекрасно продемонстрував, як саме християнство надало багатьом ідеям політичного представництва нового звучання, які нові риси здобула демократія завдяки її обґрунтуванню християнськими цінностями і більше того – завдяки тому, що сам християнський дух почав надихати політичне життя, поступово почав змінювати політичні чесноти. Європейські цінності, які сьогодні прийнято сприймати як секулярні і нейтральні щодо різних релігій, виростили, поза всякими сумнівами, у своїй основі з цінностей християнських. І дисертація Дениса Руслановича Бакірова у багатьох своїх положеннях може слугувати розгорнутим концептуальним доказом цієї незаперечної історичної істини.

Все це зумовлює безумовну філософську і суспільно-політичну актуальність теми, обраної Денисом Руслановичем Бакіровим для свого дисертаційного дослідження. Для розкриття цієї теми автор обрав діалектику як основну методологію і вдало розвинув її як метод, застосовуючи для вирішення конкретних проблем: завдяки особливій концептуалізації дисертанту вдалося органічно поєднати як різні версії діалектики – від Платона до Гегеля та сучасних його послідовників – так і долучити до них інші важливі концептуальні розробки Бориса Гройса та Браяна Тірні. В розгляді християнської проблематики, а також під тим специфічним кутом зору, який обрав дисертант, діалектика отримала не просто нове дихання, а показала прекрасні нові методологічні здобутки і поставала інколи у зовсім новій якості.

Таким чином, можна впевнено констатувати, що дисертант не лише коректно і послідовно застосовував діалектику як базову методологію свого дослідження, але й послідовно творчо і успішно звертався до неї в ході досягнення поставлених у дисертації завдань. Також у чіткій кореляції з методологією і темою дисертації автором сформульовано її об'єкт і предмет. Відповідно, автором розгорнуто визначена мета дослідження – довести суттєву узгодженість та історично-наслідковий зв'язок між християнською ортодоксією та представницькою демократією (розробити «ортодоксальну теорію політики» та «антропологію представницької демократії»), а також продемонструвати, що обидві ідуть на зближення, поділяючи цінність «конститутивної теорії представництва»). Ця мета аналітично конкретизована і ще більш деталізована у представлених і досягнутих завданнях дослідження.

Варто зупинитися докладніше на деяких безумовних здобутках дисертації Дениса Руслановича Бакірова.

У першому розділі своєї дисертації автор досконало специфікує предмет свого дослідження, коли йде від аналізу «репрезентативного повороту» у демократичній теорії до його конкретизації у «конструктивістському повороті» у теорії політичного представництва і далі – до концептуальної репрезентації «гегелівського повороту» у сучасній політології загалом. Підкреслено дискурсивний характер сучасної політики дисертант зазначає вже на самому початку цього розділу, коли зауважує на зростанні ролі етичної відповідальності та загостренні уваги до суджень публіки (с. 36). Дисертант робить стислий, але представницький огляд досліджень, які дають концептуалізацію зазначених «поворотів» у політичній теорії. Важливою для даної дисертації є реконструкція традиції аналізу «слова» і «імені» як ключових концептів, необхідних для адекватного осягнення реальності – відповідно від Олександра Потебні та Густава Шпета для першого концепту і від Сергія Булгакова та Олексія Лосєва для другого – і далі до сучасних дослідників. На прикладі Біблії дисертант переконливо

показує політичну значущість цих «слова» і «імені»: «Саме ця ідентичність між Богом і Божими публічними одкровеннями, особливо Божими обітницями, забезпечила євреям певний рівень довіри та солідарності між громадами, що зробило їх державний устрій справді політичним – це спонукало євреїв думати, що майбутнє, до якого вони прямують, справді варте надії і що цього майбутнього можна досягти лише спільно» (с. 53-54).

У підрозділі 1.2 дисертант нищівно критикує ту пародію на християнські цінності, яку демонструє тоталітаризм, зокрема на прикладі послідовного відпадиння від правди і заглиблення у брехню радянського, виплекуваного Йосипом Сталіним, а згодом і сучасного російського, облаштованого Володимиром Путіним, політичних режимів. Здійснена дисертантом під впливом християнської екзегетики критика символічних структур політичної влади «СРСР – Російської Федерації» є не просто їх смисловою деконструкцією, але постає як їх нищівна ціннісна і передусім моральна критика.

Це створює у третьому підрозділі першого розділу концептуальне підґрунтя для системної критики путінізму як спроби втілення принципів політичної теології Карла Шміта. Альтернативною, творчою і привабливою версією політичної репрезентації у викладі дисертанта постає концепція, яка надихається ідеями Варлама Шаламова і, несподівано, але дуже влучно – Владіміра Набокова. На відміну від надмірного утилітаризму Шміта, Набоков пропонує відкриту і духовну альтернативу: «Набоков був здатний по-особливому мислити за цими межами уваги до матеріального світу, що вивільняло його комунікативний потенціал. З точки зору художньої практики, Набоков вважав, що її завдання полягає в тому, щоб підтримати невизначеність, стримати бажання класифікувати речі в чіткі ніші, сприяти діалогу між, здавалося б, суперечливими реальностями – навіть якщо вони час від часу можуть кинути виклик художнику» (с. 99). Особливо важливою для дисертації є також ре концептуалізація її автором ідей субституції та деїфікації Роуена Вільямса, теми обміну іменами і обміну гріхами.

Важливим для розуміння можливості чистоти політики постає, зокрема, таке християнське бачення: «По суті, християни розуміли чистоту Христа як невідокремлювану від Його акту взяття на себе всіх гріхів людського роду.» (с. 113).

Загалом, перший розділ постає надзвичайно сильним концептуально і методологічно.

У другому розділі дисертант здійснює важливий історичний екскурс теорії і практики політичної репрезентації. Важливим є згадування додемократичних практик політичної репрезентації – у часи східних сатрапій. Але все головна увага автора справедливо зосереджена на базовій для Європи практиці давньогрецької («synecdochal») та давньоримської («metaphorical») політичних репрезентацій, а згодом цільової та тринітарної репрезентації у християнську добу і репрезентації як інструменту у секулярну добу Нового часу. Автор досконало відтворює і роз'яснює нюанси легітимації репрезентацій у переплетінні юридичних і схоластичних формул.

Третій розділ дисертації є ключовим для розкриття її теми, оскільки його присвячено концептуальній реконструкції ортодоксального кореню сучасної політичної репрезентації – для чого попередні розділи слугували як підготовчі і роз'яснювальні. Для розуміння сутності і складових політичної репрезентації, зокрема, важливими постають етапи гіпостазування Бога: «Гіпостазування Бога у «іншому» подає ступені інакшості: 1. Походження. 2. Процес. 3. Творення. 4. Втілення» (с. 184). Важливою є така думка автора: «Я припускаю, що доктрину Трійці можна прочитати як християнський план «конституційної теорії». У Виході ми читаємо про обрання та звільнення євреїв як «виборців» Бога. У Євангеліях ми читаємо про те, як цей «виборчий округ», нарешті, потрапляє під керівництво «встановленої влади», яка була для нього призначена – її «резюмує» Христос. У Діяннях ми читаємо, як Дух залучає людей до спільноти, яка визнає та увірує у реальність того, що це справді Христос є «конституційованою силою», для якої в першу чергу було створено єврейський «виборчий округ», який залучає людей, щоб змиритися

з жахливою реальністю, що довгоочікуваного Царя Іудейського розіп'ято» (с. 185). Важко переоцінити значущість аналізу автором концептуальної глибини феномену літургії як такого, що прояснює суть політичної репрезентації. Важливий символізм має також Різдво Христове: «Пологи – процес народжування та як народження когось – є парадигматичною формою репрезентації, оскільки це парадигматична форма «присутності іншого» – батьківство дарує дитині присутність буквально «з тонкого повітря», а дитина дарує присутність батькам «в новій якості»» (с. 204).

Окрім уже згаданих нових наукових здобутків автора, варто підкреслити значущість ще й таких положень новизни даної дисертації: «проведено порівняльний аналіз співвідношення божественності та репрезентації в Октавіана Августа та Ісуса з Назарету; розвиток доктрин вселенських соборів розшифровується як «деприватизація» *bona fides* («доброї віри»), що уможливорює «конститутивну теорію репрезентації»» (с. 29), ще: «піднесення представницької демократії представлено як секуляризацію доктрини та практики християнської церкви, що завершується корпоративістською концепцією Гегеля, яка повністю секуляризує акт Духа як корпоративного посередництва між головою та кінцівками, що робить державу одним *corpus mysticum*» (с. 30), а також: «ортодоксальні доктрини класифікуються як ключі до «конститутивної теорії репрезентації», а саме: «перихоретична» репрезентація, «іпостасна» репрезентація, «тріадична» репрезентація, «іконічна» репрезентація, «кетаримічна» репрезентація тощо; Крім того, розвиток соборної догматики розглядається як розвиток «доброї віри» в репрезентації можливостей, здатності одного замінити іншого, не втрачаючи нічого, але трансформуючись у процесі» (с. 30).

Окремо варто наголосити на такій позитивній стороні даної дисертації, як опрацюванні автором величезного масиву спеціальної літератури – 944 джерел, з яких 911 – іноземними мовами. Окрім того, що саму дисертацію виконано англійською мовою, автор вправно використовує свої знання класичних мов – греки, латини і давньоєврейської. Втім, важко було би

увияти реалістичність виконання поставленого автором перед собою у даній дисертації завдання без такого досконалого володіння давніми мовами. Таке володіння є до того ж софістикованим зануренням дисертанта у тонкощі християнської екзегетики і пов'язаних з нею інших релігійних нюансів.

Слід також схвально оцінити високу політичну культуру і розвинену моральну позицію автора, його чутливість до будь-яких проявів несправедливості і брехні, його зрілу громадянську позицію, яка лише посилює його компетентність у розв'язанні складних і подекуди доволі заплутаних символічних зв'язків, породжених більш ніж двома тисячоліттями розвитку предмету його дослідження.

Можна констатувати також, що зміст анотації ідентичний за своїми основними положеннями рукопису дисертації. Ідеї, покладені в основу дисертаційного дослідження Дениса Руслановича Бакірова, пройшли більш ніж достатню і цілком належну апробацію.

Рукопис даної роботи поза сумнівами є дисертацією на здобуття ступеню доктора філософії. Положення новизни і висновки даної дисертації є оригінальними, належно обґрунтованими, завершеними і мають незаперечну філософську значущість і новизну. Загалом дисертація за своєю методологією, предметом, аргументацією та результатами цілком відповідає спеціальності 033 – філософія.

Попри незаперечні наукові здобутки автора у цій дисертації, вона має певні дискусійні моменти, що зумовлює деякі зауваження до рукопису дисертації.

По-перше, автору дисертації варто було би більше уваги приділити темі деліберативності у політиці. Автор звертається до цієї теми на с. 33, 35, 65, 69, 112 та 219 своєї дисертації, однак, це більшою мірою згадування позицій інших авторів, тоді як власну розгорнуту концептуальну позицію щодо деліберативності він не пропонує. Не згадано у дисертації праці українських авторів, які досліджували амбівалентність концепту деліберативності у його застосуванні у політичній філософії – наприклад,

наукові статті у «Філософській думці» Світлани Щербак та Наталії Фіалко. Втім, так чи інакше, а саме сфера деліберативної демократії виявляється основним «полем бою» між конститутивною та інструментальною версіями політичної репрезентації, які досліджує автор. Від того, які форми деліберації виявляються домінуючими у політичній системі, значною мірою залежить переважання тієї чи іншої форми політичного представництва. Наприклад, важко очікувати захисту цінностей ліберальної демократії у деліберації в рамках закритого клубу так званих «капітанів бізнесу», яких в Україні нерідко не зовсім коректно іменують «олігархами». Водночас, такі «капітани бізнесу» нерідко виявляються схильними більше підтримувати популістичних політиків. Все це заслуговувало би на більш ретельний аналіз в концептуальному полі дослідження політичного представництва.

По-друге, дисертант майже не звертається до теми красномовності (лише на с. 106, 131 і 154), тоді як ця тема є дуже важливою як у демократичній політичній системі, так і у царині богослов'я і теології. Зокрема, ця тема займає значне місце у філософії Томаса Гобса, до якої дисертант звертається у зв'язку із темою суверенітету. Досягнення такого суверенітету у Гобса не відбувається саме собою через постать абсолютного монарха чи іншого абсолютного очільника держави (первісно для Гобса це був саме Олівер Кромвель). Натомість, Гобс апелює до необхідності досягати політичної легітимності через звернення до авторитету Біблії і вміння її контекстуально інтерпретувати, а особливо влучно і переконливо доносити біблійні істини до слухачів у площині політичного дискурсу. Все це можна було би залучити до розгляду у даній дисертації.

По-третє, дисертант не повною мірою використав потенціал теорії перформативності у розкритті теми політичної репрезентації. У рукописі дисертації тема перформативності згадана доволі часто: на с. 45, 70, 83, 144, 156, 173, 176, 195, 229 та 231. Однак, дисертант не ставив собі спеціальною метою розкрити перформативність у її стосунку до презентації та репрезентації. У 2020 році таке завдання переважно на естетичному

матеріалі, але з виходом на політичну проблематику у Україні виконала Марія Лігус з дисертацією «Перформанс як комунікативна подія: соціально-філософський аналіз». Справа у тому, що саме перформативність нерідко постає як вирішальний аргумент на користь успішності того чи іншого типу репрезентації. Інколи концептуально і теоретично добре продумані і впорядковані моделі програють менш організованим і теоретично обґрунтованим моделям, або взагалі політичній стихії саме у площині практичного успіху. Так, наприклад, більшість популістських рухів виявляється значною мірою такими, що керуються інтуїтивними рішеннями, керуванням «у ручному режимі», у стилі вільної реакції на запити публіки, реагування на загальну «політичну атмосферу», а не такими, що слідують чіткій політичній стратегії. Невипадково, що стратегічно такі рухи, як правило, програють у політичній боротьбі, але тактично вони нерідко беруть гору над своїми політичними супротивниками – і цього виявляється достатньо для того, щоби отримувати політичну владу навіть у демократичній країні.

По-четверте, варто було звернутися у методології до праць такого німецького представника філософської антропології, як Арнольд Гелен. Зокрема, заслуговує на увагу його концепція соціальних інститутів як втілення соціальної раціональності та засобу досягнення «розвантаження» особистості. Видається, що політичне представництво можна розглядати якраз як певну версію такого інституційного розвантаження людини у політичній площині. Втім, докладніший розгляд цього сюжету може стати предметом подальших наукових досліджень дисертанта.

В цілому, наведені тут зауваження покликані не так заперечити, як уточнити в деталях концепцію дисертанта та заохотити його у майбутньому звернутися до розвитку її положень і далі працювати у цьому надзвичайно перспективному і важливому напрямі наукових досліджень.

Подана до захисту дисертація Дениса Руслановича Бакірова «Богословська антропологія політичного представництва (Theological

anthropology of political representation)» є оригінальним, належно обґрунтованим і завершеним науковим дослідженням, в якому розв'язано важливе наукове завдання. Ця дисертація за своїм змістом відповідає паспорту спеціальності 033 – філософія і виконана на належно високому теоретичному і методологічному рівнях. Вона відповідає чинним вимогам до оформлення дисертації, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40 (із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України № 759 від 31.05.2019) та пп. 6, 7 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 341 від 21.03.2022), а здобувач – Денис Русланович Бакіров – безумовно заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор,
виконуючий обов'язки завідувача
кафедри української філософії і культури
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Михайло БОЙЧЕНКО

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ

створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 15:59:34 23.01.2024

Назва файлу з підписом: Відгук-Бойченко.pdf.asice

Розмір файлу з підписом: 150.6 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Відгук-Бойченко.pdf

Розмір файлу без підпису: 157.0 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Бойченко Михайло Іванович

П.І.Б.: Бойченко Михайло Іванович

Країна: Україна

РНОКПП: 2659404616

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 15:59:31 23.01.2024

Сертифікат виданий: "Дія". Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг

Серійний номер: 382367105294AF9704000000CD1F1C001A74C301

Тип носія особистого ключа: ЗНКІ криптомодуль ІІТ Гряда-301

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Кваліфікований

Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2023.12.21 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
доктору філософських наук, професору кафедри
Теоретичної і практичної філософії імені професора Й.Б. Шада
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Прокопенко Володимир Володимировичу

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію
Дениса Руслановича Бакірова
«БОГОСЛОВСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ
ПОЛІТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА
(THEOLOGICAL ANTHROPOLOGY
OF POLITICAL REPRESENTATION)»,
подану англійською мовою
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
у галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 033 – філософія

Досліджувана тема є актуальною, оскільки в Україні та інших країнах світу спостерігається тенденція спрощення політичної репрезентації, внаслідок чого відносини між владою та громадянами спотворюються. Розхожі маркери для позначення рушіїв і результатів цієї тенденції - популізм, авторитаризм, плебісцитаризм, цезаризм, путінізм. Суть цього спотворення в тому, що така спрощена репрезентація є не деліберативною, не зустрічю двох мовців-суб'єктів, а естетичною імітацією образу жадань «глибинного народу», «тихої більшості», або попросту пряма ідентифікація на рівні «грунту і крові». (Критика редукції репрезентації до естетики впродовж усієї праці засвідчує відданість Бакірова діалектичній філософії Платона). Особливо цінним є те, що Бакіров виявив нерв цієї конструкції в політичній теології Карла Шмітта. Саме в особливому «правому» прочитанні Гегеля зараз можна бачити спорідненість між сучасними

авторитарними режимами в РФ, Китаї, Ірані та інших країнах. Можна зазначити, що один із ключових ідеологів путінізму, Олександр Дугін, сьогодні намагається прочитати Гегеля у шмітівському реєстрі, для того, щоб запропонувати російським, китайським, та іранським елітам і народам праву політичну теологію, оновлену для відповідності сучасним геополітичним і культурним обставинам.

Сам Бакіров оцінює головний геополітичний поділ світу через дослідження динаміки анти-елітизму. Бакіров використовує фокус на формах політичного представництва як ключ для діагнозу патологій сучасних політичних режимів. Вердикт Бакірова можна узагальнити в такий спосіб: зворотний рух по відношенню до розвитку класичних цивілізаційних політичних форм, властивих Заходу, виходить із ресентименту, який характеризується цинічним анти-лицемірством та анти-елітизмом, з опорою на неосвічені та часто не-міські прошарки населення (див. турецьку, польську, російську, американську, електоральні мапи - скрізь популістичні сили концентруються відцентрово по відношенню до великих міст). Для Бакірова, ці реакційні елементи об'єднані недовірою і нетерпимістю до медіації.

На противагу цьому, важливий лейтмотив дисертації Бакірова полягає в проясненні духовних витоків та обґрунтуванні цінності усталених інститутів західної медіації, центральною формою якої сьогодні є представницька демократія, включно з так званими «legacy media», які останніми роками зазнали тяжкої й заслуженої критики з різних боків. Посил Бакірова полягає в тому, що медіація, посередництво, репрезентація, є самоціллю, оскільки є конститутивною щодо всього релігійного та політичного. Цей посил виводиться з конститутивної теорії медіа, конститутивної теорії мови, і конститутивної теорії політичної репрезентації. Час, проведений у репрезентації - це час зустрічі з невідомим, час взаємопроникнення, освіти, розвитку. Зрештою, Бакіров виводить таке «високе» розуміння політичної репрезентації з богослов'я: ідея, що влада зобов'язана бути

пов'язаною з людьми, з відносинами репрезентації, ідея, що влада, яка не представляє народ у певному глибокому комунікативному сенсі, не є легітимною, виникла та здійснилася саме на Заході завдяки школі християнства, центральним уроком якої є репрезентація певної політичної спільноти через дію окремої особи - чи то представленості всього людства в гріхопадінні Адама, чи в замісному відкупленні обраних людей у жертвоприношенні Ісуса.

Вагомим досягненням Бакірова є те, як він використовує для цього завдання філософію Гегеля. Активність, діяльність, представлення, перформанс, промова представника не є марнуванням часу, бо вони створюють нове політичне тіло, державу, церкву, спільноту, які складаються з тих, хто об'єднані одним ім'ям. Абсолютна цінність процесу, медіації, протиріччя, у Гегеля набуває онтологічного оформлення. Бакіров вказує на цю цінність у вимірі богословської антропології та політичної теології.

Метою дисертаційного дослідження є побудова теорії політичної репрезентації з позиції богословської антропології, що дало змогу розробити православне концептуальне й теоретичне підґрунтя для огляду, опису й оцінювання ключових параметрів політичних тенденцій сучасності.

Викладена дослідницька проблема та подані гіпотези дають підстави для констатації не лише гострої актуальності обраної проблематики, а й її значення для подальшого концептуального обґрунтування теорії політичного представництва.

У **першому**, методологічному розділі дисертації Бакіров розробив «високу» теорію репрезентації. «Висока» репрезентація не створює «копії» об'єкта, а відтворює «логіку» життя об'єкта в новому контексті; кажучи метафорично, «вдихає» життя об'єкта в нове «тіло». У цьому сенсі, «висока» репрезентація є духовною вправою переважно. Рушієм «високої» репрезентації є мова в дії, тобто

акт спілкування. Отже, головними дійовими особами такої репрезентації є слова і, у випадку репрезентації людей, імена. Стосовно окремої практикантки репрезентації, її завдання не в тому, щоб вдавати з себе іншого, а в тому, щоб діяти так, ніби перебуваєш у його присутності, ніби він поруч, тоді як поруч лише його ім'я.

У **другому** розділі, розроблений вище метод дозволив Бакірову дослідити історію теорії та практики політичного представництва. Ключ до цієї частини роботи полягає в гіпотезі дисертанта про те, що розвиток політичної репрезентації це розвиток від інструментального до конститутивного представництва. У давнину, правителі використовували репрезентацію лише як засіб для поширення своєї волі. У наші дні, репрезентація є мірою, якою судять легітимність урядів. Що змінилося за цей час? Відповідь Бакірова змушує нас сконцентруватися на перевороті, здійсненому християнством. Епіцентр цього перевороту - стосунки між Октавіаном Августом та Ісусом Христом. У Октавіана Августа вперше поєдналися титули божественності (*divi filius*) і представництва (*tribunus plebis*). Однак, відносини між цими атрибутами були інструментальними і довільними - Август став «трибуном народу» лише для того, щоб роздобути абсолютну владу (наприклад, право вето) та дискредитувати сенат як інститут посередництва (встановивши суто популістичний, не-опосередкований зв'язок із народом). На противагу цьому, християни визнали Христа Богом саме через те, що він був логічним продовженням заступницької дії іудейського Бога, Його представницької дії, за якою Христос був впізнаваним Сином Бога пригноблених, слабких, вдів і сиріт.

У наступному підрозділі Бакіров досліджує історію становлення акту репрезентації як ключового елемента західної політики. Лейтмотив тут полягає в практичному здійсненні конститутивної теорії представництва - деприватизація постулатів римського приватного та корпоративного права, що стосуються

репрезентації, завдяки секуляризації елементів християнської доктрини, що стосуються представництва. Римське право забезпечило європейську політичну теорію утвердженням права репрезентованих (*quod omnes tangit*), репрезентатарів (*plena potestas*), і процесу репрезентації (*corpus mysticum*, право корпорацій). Середньовічні юристи, глосатори і пост-глосатори (коментатори), зуміли деприватизувати ці постулати з приватного і корпоративного римського права. Як показує Бакіров, це стало можливим завдяки православної і схоластичній освіті - доктрини християнства, розроблені на Вселенських соборах, дали фундамент для конститутивної теорії представництва, тому що вони містять у собі граничні твердження «високої» репрезентації, де стосунки між представником і представленими є грою з ненульовою сумою, але створюють обох «з нічого»; в той час як схоластика забезпечила середньовічну Європу глибоко діалектичним розумінням світоустрою, яке має коріння в грецьких полісах. Спершу, висока теорія репрезентації була здійснена на соборах католицької церкви, насамперед за часів папи Інокентія III. Однак, через те, що соборний (конциліарістський) рух був придушений на користь папізму, починаючи з 15 століття «висока» репрезентація стає прерогативою секулярних інституцій, держав, в той час як церква до II Ватиканського собору зберігала її лише у своїх ритуалах, доктринах, та деяких окремих орденах. У секулярній політиці, Бакіров вказує на поступовий перехід від контрактної до конститутивної теорії політичного представництва. Тут є два шляхи, католицький (друга схоластика Франциско де Віторії) і реформатський (Жан Кальвін). Далі, від несиметричних контрактів Гоббса і Руссо, через симетричний контракт абата Сієса, ми доходимо до того, як Гегель перетворює контракт на конститутивний процес, на представництво не як засіб чи контракт, а як самоціль, як те, що творить і представлених, і представників, і «народ», і «владу» «з нічого».

У **третьому** розділі, дисертант довів центральне значення репрезентації в теорії та практиці християнської церкви. Проведено аналіз основних християнських

доктрин, основних термінів для християнського поклоніння, структурних елементів православної літургії, та історичний аналіз політичної теорії Старого і Нового Заповітів через призму репрезентації («три корони» Ізраїлю та «три корони» Христа - священник, пророк і цар).

Досить цінним є висновок Бакірова, що зв'язує воєдино всі нитки дисертаційного дослідження. У дусі діалектичного методу, завершальними ланками роботи стають «номіналізм» і «корпоратизм», узяті Бакіровим з його аналізу літургії як розділеною на два акта - літургія «імені» і літургія «тіла». «Номіналізм» відповідає за суто абстрактний вимір представництва, де виборці голосують відповідно до ідеологічних переконань, які можуть суперечити їхнім власним корпоративним інтересам. «Корпоратизм» відповідає за конкретний інтерес громадян як членів громад, компаній, цехів, станів, і так далі. «Корпоратизм» є запереченням, негацією «номіналізму». На думку Бакірова, творче протиріччя між цими вимірами репрезентації є не лише основою літургійного акту церкви, але ї лежить в основі західної ліберальної демократії.

У **висновках** окреслені основні результати дисертаційного дослідження, практичне значення отриманих результатів, а також перспективні напрями їх використання, зокрема викладено можливі напрямки для подальших філософських досліджень зазначеної проблематики. Список використаних джерел містить як вітчизняні, так і закордонні напрацювання, що свідчить про те, що автор спирається на сучасні дослідження даної проблематики.

Загалом, основні результати дисертаційної роботи Д. Р. Бакірова відповідають критеріям новизни, обґрунтованості та достовірності. Результати проведеного дисертаційного дослідження у вигляді авторських наукових гіпотез та положень, висновків і рекомендацій мають високий ступінь обґрунтованості, який підтверджується аналізом і узагальненням теоретико-методологічних підходів, а також поєднанням вторинного аналізу даних та власного емпіричного дослідження

для досягнення поставлених завдань. Обґрунтованість наукових досліджень і висновків забезпечено коректним використанням якісної методології, таких як аналіз і синтез, компаративний і системного аналізу, типологізації, узагальнення та порівняння, коректне використання методів збору та аналізу історичних даних. До доробків дисертанта, можна віднести наступні позиції: диференціація між «ортодоксальною» та «неортодоксальною» теорією політики за критерієм «інструментальної» («низької») або «конститутивної» («високої») теорії репрезентації. Категоризація аспектів «високої» теорії представництва на основі доктрин християнської ортодоксії. На основі «високої» теорії представництва розроблено антропологію представницької демократії.

Попри значні досягнення, дисертація містить певні **дискусійні положення та зауваження:**

1. Не розкрито відношення між системою практик, з яких складається православна церква і теорією карально-замісної спокути. Теологічна цінність цієї роботи могла би бути збільшена якщо би в ней відбувся конструктивний діалог між Кальвінізмом і Православ'ям. Дисертація може бути концептуально-методологічною розвідкою перед таким діалогом. У певному сенсі, вся дисертація є спробою відповісти на питання про представленість народу в діях влади, про динаміку дій влади від імені народу. Відповідь Бакірова лежить у діалектиці персони та імені, персонального та політичного: народ несе політичну відповідальність за персональні дії політика, політик несе особисту відповідальність за політичні дії народу. Політик - персону, яка діє від імені народу. Історично, ця діалектика збігається з переходом від особистих стосунків з Богом до створення Ізраїлю як політичного тіла, з переходом від Якова, який бачив Лице Бога, але не пізнав Ім'я, і Мойсеєм, який пізнав Ім'я, але не бачив Лице. Однак, для того, щоб чіткіше відповісти на поставлене запитання, Бакірову

слід провести категоризацію представницької дії. У рамках якої концепції можна говорити про відповідальність народу за дії влади чи політиків? Цікавою є пропозиція Бакірова, що це можна зробити у рамках теорії карально-замісної спокути. Однак, не розкрита конкретна структура того, як політичні актори, влада та народ, стають відповідальними за дії один одного.

2. Бракує аналізу ключових християнських практик поза молитвою та літургією. Тобто богослужіння поза богослужінням, або літургії після літургії. Бакіров дуже постарався показати спадкоємність між літургією і секулярною політикою. Якщо виразити суть роботи в одному постулаті, він може звучати так - «політична репрезентація є духовною вправою». Однак цей аналіз може багато виграти від розгляду таких ланок як мучеництво (*martyria*), воскресіння, соборність, нерозривність мислення і любові, аналіз мови присутності. Такий аналіз доповнить відповідь про зв'язок між прямою і непрямою участю в заступницькій молитві Христа. Загалом - аналіз зв'язку між обожненням і заступницьким спокутуванням, між деїфікацією і субституцією. Саме цей аналіз дасть змогу дисертантові реабілітувати роль політики і політиків у сучасному світі. У такий спосіб можна буде легітимізувати політичну дію, вкоренивши її у словах св. Петра про «царське священство» (1 Петра 2:9).

3. Бакіров не приділяє достатньо уваги питанню про місце заступницької молитви в християнській церкві порівняно з іншими релігійними традиціями. Бакіров стверджує, що особливість християнства полягає в ототожненні божественності з актом заступництва: центральний постулат християнської догми свідчить, що Бог здійснив заступництво, став на місце людини, щоб людина могла стати на місце Бога. Саме участь у відносинах заступництва, представництва, робить Якова-Ізраїля, Рахіль, Мойсея, Ісуса, Марію, Іоанна Предтечу, ангелів, усіх святих і всіх християн ланками божественного взаємопредставлення, або просто одкровення. Ці твердження потребують підведення

під них вагомого доказового підґрунтя і, головне, кропіткої теоретико-концептуальної роботи, що перебуває лише в зачатковому стані в самому тексті дисертації. Необхідно виконати герменевтичний аналіз Біблії, Отців Церкви та літургійних текстів, щоб продемонструвати тему заступницького клопотання як центральну не лише для релігії, але й для політики.

4. Нарешті, чи не вважає дисертант, що в часи кризи представницької демократії, розвиток в сучасному політичному дискурсі теорій представництва є занадто наївним рішенням? Які шляхи і кроки подолання цієї кризи пропонує дисертант? Як повернути довіру до інститутів представницької демократії тоді, коли все більшої ваги набувають методи прямої авторитарно-популістичної політики? А якщо ми згадаємо, що живемо в постсекулярну і постхристиянську добу цифрових технологій, коли люди не мотивуються релігійними принципами і протестує проти занепаду еліт засобами електронної демократії, то хіба можливе в такій ситуації реальне повернення до теорій представницької демократії?

Попри усі зауваження, подана до захисту дисертація Дениса Руслановича Бакірова «Богословська антропологія політичного представництва (Theological anthropology of political representation)» є оригінальним, належно обґрунтованим і завершеним науковим дослідженням, в якому розв'язано важливе наукове завдання. Ця дисертація за своїм змістом відповідає паспорту спеціальності 033 – філософія і виконана на належно високому теоретичному і методологічному рівнях. Вона відповідає чинним вимогам до оформлення дисертації, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40 (із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України № 759 від 31.05.2019) та пп. 6, 7 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про

присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 341 від 21.03.2022), а здобувач – Денис Русланович Бакіров – безумовно заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія.

Офіційний опонент,

доктор філософських наук, професор,

професор кафедри реклами і зв'язків з громадськістю

Національного авіаційного університету

Геннадій ХРИСТОКІН

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 16:29:12 23.01.2024

Назва файлу з підписом: Христокін_відгук_на_дисертацію_Бакірова_Богословська_антропологія останній.pdf.asice
Розмір файлу з підписом: 153.7 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Христокін_відгук_на_дисертацію_Бакірова_Богословська_антропологія останній.pdf
Розмір файлу без підпису: 158.6 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ХРИСТОКІН ГЕННАДІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

П.І.Б.: ХРИСТОКІН ГЕННАДІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

Країна: Україна

РНОКПП: 2605313754

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 16:29:11 23.01.2024

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000856042018646C004

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)

Формат підпису: 3 повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2023.12.21 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету імені
В.Н. Каразіна
доктору філософських наук, професору кафедри
теоретичної і практичної філософії імені професора Й.Б. Шада
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Прокопенку Володимиру Володимировичу

В І Д Г У К

офіційного опонента на дисертацію Дениса Руслановича Бакірова
«БОГОСЛОВСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ
ПОЛІТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА»
(THEOLOGICAL ANTHROPOLOGY
OF POLITICAL REPRESENTATION)»,
подану англійською мовою
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
у галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 033 – філософія

Дисертаційне дослідження Дениса Руслановича Бакірова присвячено надзвичайно актуальній темі, яка торкається пошуків шляхів оновлення демократії і посилення її дієвості у добу прискорених постіндустріальних трансформацій. Зосередження дисертанта на антропологічних засадах політичного представництва в історичних і сучасних соціокультурних контекстах є надзвичайно перспективним напрямом міждисциплінарних досліджень, де роль синтезатора виконує філософія. Отже, заявлена тема вимагає від її виконавця високого рівня філософської культури, а також наявності широкого кола компетенцій у галузі теології та гуманітарних наук.

Дещо забігаючи наперед, хочу зазначити, що перелічені передумови успішної реалізації авторського задуму у повному обсязі продемонстровані у прорецензованому мною рукописі дисертації. З огляду на події, що відбуваються сьогодні в Україні, – а це передусім війна з Росією, яка у світовому медійному просторі все частіше зображується крізь призму боротьби світоглядів і зіткнення культур, у тому числі й політичних, наслідком чого є протистояння церков та сутички між віруючими, – тема

дисертації додатково актуалізується, прояснюючи приховані смисли ворожої пропаганди, замаскованих під християнську метафорику. Отже, ця дисертація є інтелектуальним внеском до перемоги України, бо розвінчує справжні наміри агресора та його поплічників.

Розкриваючи актуальність проблематики, на якій сфокусовано дослідження, варто нагадати, що навколо неї точаться дискусії та суперечки у західній політичній, релігійній та соціальній антропології, а також філософії політичної освіти й виховання. Отже звернення дисертанта до комплексу проблем, пов'язаних з теологічним підґрунтям політичної репрезентації, є відповіддю на запит часу, а також сміливим задумом виявити у площині заявленої теми конструктивні ідеї теологічної антропології, які сприятимуть більш повному розкриттю трансформацій політичної свідомості у протистоянні демократичних та авторитарних цінностей, у процесі якого вирішується доля сучасної цивілізації.

Мета і завдання, поставлені у дисертації, відповідають задуму автора: поєднати історичну реконструкцію політичної теології зі сучасними тенденціями розбудови політичного представництва. В авторській артикуляції це розробка «ортодоксальної теорії політики» та «антропології представницької демократії», які співіснуюватимуть на комплементарних засадах, посилюючи евристичний потенціал «конститутивної теорії представництва». Цей задум у цілому є реалізованим у дисертації. Одразу хочу підкреслити, що усі поставлені автором завдання, як свідчить текст дисертації, були виконані, а окреслена мета досягнута. Автор запропонував свою концепцію еволюції та розбудови політичного представництва у річищі богословської антропології на основі узагальнення широкого обсягу філософської, політологічної і культурологічної літератури.

Цьому сприяла обрана дисертантом методологічна стратегія дослідження, де ключову роль відіграє діалектика у її різних історичних формах, синергія яких розширює горизонти дослідження, сприяє посиленню переконливості авторської аргументації (див. особливо 1-й та 11-й розділи

дисертації). Треба зазначити, що дисертаційне дослідження, хоча автор й не акцентує цього, досить органічно вписується у фрейми лінгвістичного та антропотехнічного поворотів сучасної філософської думки, доповнюючи задане ними проблемне поле богословською антропологією у її оригінальному розумінні, тобто із застосуванням медіологічного підходу, який дещо відрізняється від версій Режі Депре (Deray) і Альберта Кошорке (Koschorke), але досить органічно вписується у дискурс соціальної і політичної інтенціональності православ'я як у Росії, так і в Україні.

Війна Росії з Україною, спроба російського політикуму та пропаганди її виправдати вплинули на селекцію джерельної бази дисертації. Дисертант детально аналізує критичну саморефлексію тоталітарної свідомості радянського періоду і посткомуністичної Росії, виявляючи точки дотику між сталінізмом і путінізмом (с. 110 і далі за тестом). При цьому безумовною заслугою автора є викриття імперських амбіцій, що прикриваються християнським вокабуляром.

Як творчий здобуток дисертанти треба вважати його ретельну реконструкцію філософії мови, яка реанімує збережені смисли християнської традиції, задаючи ціннісні орієнтації теорії і практиці політичного представництва. Виходячи з поставлених у дисертації завдань, проблема реляції ім'я та слова є наскрізною у цьому дослідженні. Її розв'язання у трьох главах роботи послідовно відбувається на різних рівнях теоретичної рефлексії - на рівні ортодоксальної богословської антропології, на рівні метатеорії політичного представництва і зрештою – на рівні політичної практики. Це збагачує евристичний потенціал висновків, зроблених у дисертації, архітектоніка якої відповідає логіці викладу її змісту.

Отже, є всі підстави стверджувати, що дослідження Дениса Руслановича Бакірова витримано у мейнстрімі європейської політичної та теологічної антропології, де політична і соціальна свобода розглядаються у річищі етики відповідальності. Гасло, що «демократія потребує релігії» (Гартмут Роза), визнане в ЄС, звучить в унісон з виваженими висновками

дисертанта. Зроблене ним дослідження свідчить про глибоку ерудицію автора, його дослідницьку сміливість і є внеском як до ортодоксальної теологічної антропології, так і до розширення горизонту теорії політичного представництва. Воно має також практичну значущість для політичного виховання і критичного осмислення пропагандистських версій різних політичних ідеологій, які приховують свої наміри за позірною релігійною риторикою та символізацією.

Зміст анотації адекватно передає основні положення рукопису дисертації Дениса Руслановича Бакірова. Дисертація пройшла належну апробацію. Враховуючи усе сказане вище, є усі підстави для високої оцінки цієї роботи.

Отже, рукопис, представлений автором, є завершеним дисертаційним дослідженням, яке відповідає всім вимогам, що висуваються до наукових праць на здобуття ступеню доктора філософії. Положення і висновки даної дисертації мають високий рівень новизни, є переконливо обґрунтованими, завершеними та інформаційне насиченими, роблять внесок до розвитку філософської науки. У підсумку можна відповідально стверджувати, що дисертація Дениса Руслановича Бакірова за своєю методологією, предметом, аргументацією та результатами цілком відповідає спеціальності 033 – філософія.

Однією з ознак високого наукового рівня дисертації є її відкритість до полеміки і критики, до того ж саме авторські здобутки і сміливі припущення можна вважати запрошенням до дискусії. Серед дискусійних моментів треба виділити такі:

1. Дисертація написана англійською мовою, дисертантом опрацьовано велику кількість іншомовних джерел, що поза усяким сумнівом є проявом академічної доброчесності у її достеменному розумінні (*academic integrity*) і демонстрацією ерудиції автора. Але тут, мабуть, неочікувано для дисертанта виникають пастки. Передусім це торкається розбіжностей між епістемними

культурами в рамках англосаксонської і української філософських традицій.

Так, україномовний концепт політика з усіма його семантичними нюансами передається одним словом, у більшості слов'янських мов, на основі яких формується культура знання. Натомість в англійській епістемній традиції поняття політика зазнає вербальної диференціації: це три терміни з різним змістовним обсягом: politics (прийняття рішень, опис реальних політичних процесів, процесуальність політичного представництва, тощо), polity (інституційний вимір, конституція, норми, формальний аспект політичного представництва тощо) і policy (зміст, завдання, політичні програми, розуміння змісту і значення політичного представництва). У тексті дисертації це розрізнення не ураховується, усюди вживається термін politics. Більш обережно варто було б ставитись також і до канонічної біблійної термінології. Зокрема, «інобуття» в англійських біблійних текстах передається словом otherness, натомість авторські версії перекладу біблійних понять (с.176) є неприпустимими, особливо коли йдеться про теологічну аргументацію.

2. Більш чіткого визначення потребує поняття ортодоксії, адже у кожній конфесії є своя ортодоксія, а в рамках протестантизму лютеранська ортодоксія не збігається у повному обсязі з її аналогом у Цвінглі. На мою думку, теологічна полеміка з політичним підтекстом, що розгорнулася між Лютером та Еразмом Роттердамським, сприяла би посиленню авторської аргументації щодо свободи і відповідальності у християнській етиці та онтоантропології.

3. У дисертації відсутнє чітке визначення статусу та дисциплінарної ідентичності саме богословської антропології, особливості її зв'язку з релігійною антропологією у постсекулярних контекстах. Специфіка останніх, їхній вплив на богословську антропологію взагалі випали з поля зору дисертанта, наприклад, принципові положення діалогу Габермаса з кардиналом Ратцінгером.

4. Дисертант занадто захоплюється політичною філософією Гегеля і зупиняється на спотвореннях гегелівської філософії, які виникають внаслідок «хибного прочитання» (misreading) його ідей та спрощення гегелівської діалектики. Але автор сам намагається інструменталізувати гегелівську діалектику для розширення функціонального потенціалу ортодоксального богослов'я. Для завдань, поставлених дисертантом, на мою думку, краще було би звернутись до політичних і морально-етичних імплікацій антропології Канта.

5. Варто було б для посилення аргументативної бази дослідження звернутись до соціально-антропологічного вчення Томи Аквінського, яке покладено в основу представницької демократії ЄС (принципи персоналізму, солідарності і субсидіарності)

6. У дисертації недостатньо використовується матеріал українських філософів та теологів, які торкались проблематики теологічне обґрунтованого політичного представництва. Тут доцільно було б проаналізувати праці митрополита Іларіона (Іван Огієнко), а також сучасні імплікації богословської антропології Сковороди, на яку спирається Дмитро Донцов у критиці політичного «українського гешефтьярства», яке стояло на перешкоді розбудови української державності і політичного представництва.

Але ці зауваження не впливають суттєво на високу оцінку дисертаційного дослідження, мають характер побажань і пропонують подальші лінії та сюжети продовження роботи над низкою проблем, заявлених у дисертації.

Подана до захисту дисертація Дениса Руслановича Бакірова «Богословська антропологія політичного представництва (Theological anthropology of political representation)» є оригінальним, переконливо обґрунтованим і завершеним науковим дослідженням, що розв'язує важливе наукове завдання. Ця дисертація за своїм змістом відповідає паспорту спеціальності 033 – філософія і виконана на високому

теоретичному і методологічному рівнях. Вона відповідає чинним вимогам до оформлення дисертації, затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40 (із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України № 759 від 31.05.2019) та пп. 6, 7 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 341 від 21.03.2022), а здобувач – Денис Русланович Бакіров – заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – філософія.

Офіційний опонент,
докторка філософських наук, професорка,
член-кор. НАПН України, завідувачка
кафедри філософії Харківського національного
педагогічного університету імені
Григорія Сковороди

М.Д. Култаєва

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 11:13:03 24.01.2024

Назва файлу з підписом: Відгук Култаєвої(1).pdf.asice
Розмір файлу з підписом: 118.8 КБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Відгук Култаєвої(1).pdf
Розмір файлу без підпису: 117.3 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: КУЛТАЄВА МАРІЯ ДМИТРІВНА
П.І.Б.: КУЛТАЄВА МАРІЯ ДМИТРІВНА
Країна: Україна
РНОКПП: 1747200925
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 12:13:02 24.01.2024
Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
Серійний номер: 5E984D526F82F38F0400000003CB3601342DA304
Алгоритм підпису: ДСТУ 4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)
Формат підпису: З повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)
Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2023.12.21 13:00